

УДК 1(091) (477)

ББК 87.3 (4 Укр)

Анна Сокирко

МЕНТАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ ДОБИ РОМАНТИЗМУ: АНТЕЇЗМ

Сучасне буття української нації глибоко вкорінене в духовний світ національного минулого, у традиції, історію. У контексті сказаного філософська рефлексія над історико-філософськими ідеями українського романтизму значима й актуальна якраз у плані відтворення тих суттєвих сторінок нашого минулого, котрі пов'язані з поняттям “ментальність”. Саме в рамках українського романтизму вперше визріли й сформувалися ідеї національного державотворення, українська ідея, як основоположна засада цього процесу, ідея народності.

Ключові слова: доба романтизму, ментальність, антеїзм, ліризм, емоційність, національна ідея.

Актуальність дослідження особливостей української ментальності зумовлена теоретичними та практичними потребами суспільних перетворень в Україні, пошуку країною власної унікальності та її утвердження. Сьогодні існує нагальна потреба у філософській рефлексії процесів, що формували свідомість українців, їх розуміння власної ментальної неповторності. Найяскравіше вони *проявляються* у творчості таких представників української філософії епохи романтизму, як М.Гоголь, Т.Шевченко, П.Куліш, М.Костомаров. Відомо, що саме в епоху романтизму вперше з'являється поняття національної ідеї.

Романтизм прийнято визначати як західну духовну культуру кінця XVIII – початку XIX ст., а розвивається вона майже в усіх країнах Європи й Америки. В Англії романтизм пов'язаний із такими всесвітньо відомими іменами, як В.Скотт, Дж.Байрон; у Франції – це В.Гюго, в Росії – Ф.Тютчев, в Америці – Е.По.

Дослідники історії філософії роблять акцент на таких ідеях романтизму, як заперечення гносеологізації людини, упровадження культу творчості, звернення до проблеми генія, повернення до міфу як основи теорії. Міф стає для романтиків підґрунтям людської світобудови, тим явищем, в якому минуле поєднується з майбутнім і вічним. Вищими цінностями романтиків є творча свобода особистості та любов [10, с.148–149]. Не можна не погодитися з А.Гулигою, який характеризує дану епоху так: “Романтизм – це завжди не тільки повалення ідола, а й утвердження ідеалу, до того ж пряме і безпосереднє, без вивертів...” [3, с.69].

Українська ментальність, що формується під впливом вищезгаданих ідей та історичних процесів, що безпосередньо турбували суспільство того часу, формує і витворює власні символи й цінності. Відомо, що у XVIII столітті народ України перебував під

Анна Сокирко. Ментальні особливості української філософської думки доби...

владою двох імперій, свою автономію втратили Слобідська Україна та Гетьманщина, існування Запорізька Січ. Ці несприятливі обставини певним чином вплинули на розв'язання такої важливої проблеми, як співвідношення понять “людина – нація”, і як наслідок – формування найважливіших складових національної ідеї. Дане поняття безпосередньо пов'язане з категорією “ментальність”.

Термін “ментальність” пов'язаний з такими латинськими аналогами, як *mentalis, mens, mentis*, що в перекладі трактується як “розум”, “розумовий”, “думка” або “інтелект”. В англійській мові слово *mentality* означає “розум”, “інтелект”, “розумові особливості, властивості”. Отже, виходячи із самої етимології слова, зміст ментальності міститься в когнітивній сфері та визначається насамперед тими знаннями, якими володіє спільнота. Знання разом із віруваннями (містично-емоційний компонент) створюють “уявлення про навколишній світ, який є ґрунтом ментальності, задаючи разом з домінуючими потребами та архетипами колективного безсвідомого ієрархію цінностей, яка характеризує дану спільноту” [4, с.94]. Ментальність зберігає генетичний код народу, допомагає зрозуміти

закономірності розвитку філософії, культури, суспільної моралі. На її основі виникає відчуття ідентичності, що визначає політичну й побутову поведінку.

Є.Чорний запропонував як модель єдності ментальності та ідентичності – айсберг. Ментальність – підводна частина, “самість” суспільства. Над водою – здійснена у виборі ідентифікація. Весь айсберг, таким чином, – це унікальність, оригінальність суспільства. І цей айсберг “ дрейфує”, зазнаючи впливів світоглядних, етнічних, політичних, релігійних, економічних та інших умов.

Як зазначає О.Забужко, початок дослідження української ментальності чи то, скоріше, початками української етософії вважається розвідка 1861 року М.Костомарова “Две русские народности” [5, с.29–35]. Як історіософ, Костомаров не стільки з’ясовував причинову залежність значущих подій, скільки прагнув до ірраціонального заглиблення в історію буття української людини та збагнення її ментальності. Цю настанову він реалізовував, поєднуючи призму романтичного світоосягнення з органічними для традицій української думки ідеями християнської філософії, зокрема з постулюванням найвищого вічного розуму, який невідомими нам шляхами керує всією долею історії людства.

Становлення такого роду конкретних етософій спостерігаємо в зазначений період європейської історії в лоні більшості національних філософських шкіл: від Росії в праці В.Соловйова “Русская идея” до Іспанії з її профетичною концепцією національної історіософії (“Життя Дон-Кіхота й Санчо” М.де Унамуно).

Великі труднощі в розвитку дослідження ментальності українського народу були пов’язані з тим, що “...тоталітаризм викреслив установлений ще в епоху Романтизму знак рівності між народом і культурою, натомість ототожнивши народ – з державою, так що в масовій свідомості “націоналізм” поступово зрісся з “нацизмом”, і вся етософська проблематика виявилась ідеологічно скомпроментованою на довгі роки наперед” [5, с.31].

На нашу думку, все-таки найбільша роль у дослідженні ментальності українського народу, як важливої складової національної ідентифікації, належить ученим, що проводили свої дослідження в діаспорі. Звісно, їм була притаманна деяка спадковість української традиції, але водночас, перебуваючи поза тоталітарним суспільством, вони могли вбирати надбання західних дослідників, формуючи тим самим унікальний етософійний підхід. Серед найбільш значних можна назвати Д.Чижевського, І.Мірчука, О.Кульчицького, В.Яніва, М.Шлемкевича.

В умовах національного державотворення вивчення питання української ментальності епохи романтизму займає чільне місце. Адже “крихка етнічна, культурно-аксіологічна, світоглядна, орієнтальна й навіть етична архітектоніка сучасного українського суспільства вимагає реалістичної, твердої, відповідальної реконструкції українського світу, пошуків форм державного і суспільно-політичного втілення адекватних українській вдачі, українському менталітету, українським чеснотам, українській традиції, потреби формування концепції, незакаламутненої ганебними сенсожиттєвими компромісами, здрібненими світоглядними чи ціннісними девальваціями” [9, с.29].

У ході досліджень українськими вченими було виділено чотири системотворчі ознаки ментальності українського народу, що яскраво виражені у творчості філософів епохи романтизму [4, с.94].

1. *Інтровертність вищих психічних функцій у сприйнятті дійсності*, що виявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу. Висновки про інтровертність вдачі українців ґрунтуються на аналізі найвідоміших постатей українства – М.Гоголя, Т.Шевченка. Як зазначає дослідник творчості великого поета-філософа Д.Бучинський, значна кількість лірики Шевченка є автобіографічною і в повній мірі наповненою особистісними переживаннями: “Доле моя, доле!/Чом ти не такая,/Як інша чужая?” [1, с.129].

З інтровертністю пов’язується й український егоцентризм, що “дає перевагу всьому особистому над усім загальним” і спричинив вже не одну історичну катастрофу України. Прагнення до самовираження не знає меж. Індивідуалізм української ментальності

отримав у працях дослідників найрізноманітніші епітети: “вибуялий” (В.Янів), “безмежний” (І.Мірчук), “самоізолюючий” (Д.Чижевський). У той час, коли індивідуалізм західноєвропейців, що ґрунтується на іншій світоглядно-релігійній традиції, знаходить найяскравіше втілення в суспільно-політичних справах, український індивідуалізм обмежений, як правило, побутовою сферою, а саме: власним земельним наділом, подвір’ям (“моя хата скраю, я нічого не знаю”, “нижче трави, тихше води” тощо). Інтровертний характер українського індивідуалізму, його спрямованість на відособлення індивіда від суспільства і від інших людей спрямовує зусилля особистості на створення свого малого індивідуального світу, на ізоляцію в ньому й збереження себе від впливу інших людей і від соціуму. Саме цим можна пояснити парадоксальність сьогоденної ситуації, коли в нації індивідуалістів катастрофічно не вистачає соціально-активних людей.

2. *Кордоцентричність*, що проявляється в сентименталізмі, чутливості, любові до природи, яскраво відображених у пісенному фольклорі. О.Кульчицький наголошує, що “українська психічна структура визначається своїм емоційно-почуттєвим характером, зосередженням довкола «серця», своєю “кордоцентричністю”. [8, с.710]. Оскільки серце є осередком української психіки, виникає релятивне переміщення на друге місце “предметових” світосприймальних настанов. Д.Чижевський акцентує увагу на тому, що “безумовною рисою політичного укладу українця є емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм; найяскравіше ці риси проявляються в естетизмі українського народного життя й обрядовості...” [11, с.17]. Виходячи із цього, О.Забужко виділяє “панестетизм” поряд із лінгвоцентризмом як основні риси української ментальності. Любов до природи в українців постає, насамперед, як утеча від суспільно-політичних клопотів. “Садок вишневий коло хати” залишається вічним символом романтизму, що притаманний українському національному характерові.

3. *Анархічний індивідуалізм*, партикулярне прагнення до особистої свободи, без належного прагнення до державності, коли бракує ясних цілей, дисциплінованості й організованості. Індивідуалістично налаштоване українство завжди тяжіло до малих форм організації і самоуправління, що призводить націю до перманентних розколів і засвідчує невміння й небажання виробляти й реалізувати глобальні політичні програми. О.Кульчицький пише про це так: “Трупи типу спільнот не вимагали і не розвивали активних настанов, навпаки, давали радше почин настановам рефлексивним, зверненим у власне нутро...” [8, с.716]. Коріння анархізму українського народу вбачаються насамперед у тому,

Анна Сокирко. Ментальні особливості української філософської думки доби...

що традиційній українській родині була притаманна традиційна рівність синів у питаннях розподілу майна. Для української культури не була характерна наявність “старшинства”, усі сини мали однакове право на спадщину. Окрім того, традиційна українська ментальність виявлялася в схильності до визначення пріоритету ідеї рівності над ідеєю свободи. Також, зокрема у Б.Цимбалістого, є дуже добре помітна наявність сильного родинного чинника. Так, роль батька у виховному процесі зазвичай обмежувалася в українців функцією покарання. Постать батька асоціюється з владою, причому з владою як джерелом насильства. У дорослому віці людина на підсвідомому рівні репродукує негативні настанови, які сформувалися в дитинстві. Окрім того, анархізм українського народу має основи й на рівні політичної влади, що зумовлено довготривалим перебуванням українців у колоніальному становищі. Саме тому влада сприймається українцями як щось чуже й штучно привнесене. Так, у творчості Т.Г.Шевченка ці мотиви підтверджуються закликами протесту: “Безбожний царю, творче зла,/Правди гонителю жестокий!/Чого накоїв на землі?” [1, с.39].

4. *Перевага емоційного, чуттєвого над волею та інтелектом*. Пояснення цих якостей традиційно приводить дослідника до української природи й землі як найпершого джерела формування сутності українця. Це пов’язано, насамперед, із глибоким вкорінен-

ням архетипів Матері-Землі у свідомість українського населення. Саме тому така риса української ментальності, як антеїзм, заслуговує особливої уваги в нашому дослідженні. Традиційний зріз українського населення майже повсякчас був селянським, хліборобським, і зовсім не дивно, що земля асоціювалася з життям, самою здатністю до проживання, вона давала впевненість у майбутньому. Тому часто земля залишалася єдиним прихистком для людини, сприяла її “втечі” від суспільного життя до природи. Та в певному сенсі цей потяг сприяв втраті частини свого суспільного “я”, пораженьству. Тому варто детальніше проаналізувати становлення та особливості українського антеїзму.

Антеїзм – це особливість філософської думки України, яка полягає в підвищеному інтересі не до ідеального світу абстрактних теорій, а до “землі”, України, бо саме тут можна знайти “правду”, яка є метою філософського пошуку. Саме антеїзм претендує на роль особливої складової української ментальності, бо несе в собі риси, що поєднують прагнення задовільнити духовні та матеріальні потреби людини. Земля, як символ, ототожнюється з матеріальним багатством, задоволенням фізичних потреб у їжі, водночас образ Матері-Годувальниці, споріднений з антеїзмом, несе в собі інше смислове навантаження, що пов’язано з емоційним компонентом. Відомо, що термін “антеїзм” етимологічно походить від ім’я грецького героя Антея, фізична сила якого проявлялася вищою мірою лише за умови контакту із землею. Згідно з міфом, Антей був задушений Гераклом, коли той підняв його над нею. Аналізуючи образи даної історії, проводимо паралелі: Антей – символ прив’язаності людини до матері-землі на фізичному та емоційному рівні, який гине від рук Геракла – символу Світової сили Розуму. Саме тому в українській філософській думці епохи романтизму домінує уявлення про антеїзм як суто емоційний зв’язок людини з матерією (землею), що заперечує раціональне осмислення даного феномену.

Ця риса, розвинувшись як характеристика української душі, поступово виділилася в одну з найприкметніших ознак філософської думки. Вона формувалася протягом багатьох століть за умов автохтонної (ще із прадавньої трипільської доби) землеробської культури, яка породжувала в етнічній свідомості українців архетип ласкавої, лагідної неньки-землі, її поетичне бачення, ініціювала обрядовість народного життя. Таке емоційно-шанобливе ставлення до землі, до рідної природи загалом практично і виявилось в антеїзмі як частині світоглядно-ментального рівня етносу.

Зважаючи на те, що ідеї доби Київської Русі та класичної філософії дослідники схильні вважати основними джерелами філософської думки романтизму, нижченаведена ретроспектива є доцільною.

Ідеї антеїзму ми знаходимо, як і зародки інших основних тенденцій української філософської думки, в культурі Київської Русі. Досить важливим є той факт, що про антеїзм у чистому розумінні цього слова, як про національну ознаку, говорити не можна. Але вже в історіософській концепції Іларіона ми знаходимо ідеї “землі Руської”, особистої причетності кожного до долі Вітчизни. Тобто Русь виступала як батьківщина кожного, і тому захищати її було справою честі. Єдність території в Київській Русі хоча й не була ознакою “окремішності”, однаково відігравала роль могутнього чинника самоідентифікації.

Антеїзм як явище етизації філософської думки є помітним і в Г.Сковороди. Його принцип “сродності” – це насамперед принцип “зрошеності” з тим чи іншим типом діяльності. Український народ убачав у “сродності” ознаку якості, надійності, гарант виживання. Адже земля завжди була годувальницею людей, вона була єдиною вартістю, яку слід було берегти. І тому не дивно, що Г.Сковорода, будучи мандрівним філософом, використав один із наймогутніших українських архетипів у своїй творчості.

Одним з яскравих виразників антеїзму в українській філософії романтизму є П.Куліш. Його філософія загалом заснована на протиставленні “внутрішнього” і “зовнішнього”, “верху” і “низу”. Саме через низку таких суперечностей він і пояснює сутність лю-

дини. Але, будучи одним з організаторів Кирило-Мефодіївського братства, він не міг оминати глибоку зацікавленість соціально-політичними проблемами. Вищеподані протиставлення П.Куліш пояснює через поняття “хуторської філософії”.

Мислитель протиставляє “хутір”, під яким розуміє єдність людини із природою, землеробську культуру, сільський спосіб життя “городу”, тобто міському життю і міській культурі. Він зі зневагою ставиться до панів, що “...в тісноті бідують! Золотом сяє, у кареті їде, а яким воздухом дише!...” [7, с.244]. Він пише про те, що “...у вас, у цивілізаторів усе тільки сбыт и потребление на умі!” [7, с.248]. П.Куліш розуміє “город” як “скоповище многолюдства”, “безмежну вулицю”. Міське життя робить людей однаковими, схожими істотами. У таких поглядах на місто з його способом життя відобразилися реалії тогочасної дійсності – протилежність між містом і селом, страх перед містом-експлуататором, що був притаманний більшості темного, забитого, пригнобленого селянства. При цьому варто зауважити, що місто завжди асоціювалося в мислителя із джерелом цивілізації, а значить і втіленням раціонального компонента, що протиставляється емоційно-чуттєвому, душевному, “тому чистому, що є в людині”.

П.Куліш виступає ніби апологетом села, землеробської культури. Він впевнений, що селянам нічого не бракує, адже в них є і пити що, і їсти, і свитина, і навіть кожух. Йому не потрібні ні “моди” городянські, ні багате життя. Основним у творчій спадщині філософа виступає не просто людина, а селянин, носій автохтонної землеробської культури. Селянин повинен і він внутрішньо прагне “читати єдину книгу, вона ж заставляє не мамону служити, а Богові”. Ця книга – Біблія. Цим підкреслюється релігійно-ідеалістичний світогляд П.Куліша. Розробка П.Кулішем “хуторської філософії” відобразила “ідею протиставлення всім негативним явищам, які формувалися в зоні безпосереднього впливу імперської культури незамуленого села” [2, с.124].

М.Костомаров також долучається до роздумів, що стосуються особливостей українського антеїзму. У відомій праці “Дві руські народності” філософ акцентує увагу на безмежній любові українців до власної природи: “Великоруссь мало любить природу; у поселянина вы очень рѣдко можете встрѣтить въ огородахъ цвѣты, которые найдутся почти при каждомъ дворѣ у нашего земледѣльца. Этого мало, Великоруссь питаетъ какую-то вражду

Анна Сокирко. Ментальні особливості української філософської думки доби...

къ произрастеніямъ. [...] Рѣдко можно встрѣтить Великорусса, который бы сознавалъ и чувствовалъ прелесть мѣстоположенія, предався бы созерцанію небеснаго свода, впивался безотчетно глазами въ зеркало озера, освѣщеннаго солнцемъ или луною, или въ голубую даль лѣсовъ, заслушался бы хора весеннихъ птицъ. Ко всему этому почти всегда чуждъ великорусскій человекъ, погруженный въ обыденные расчеты, въ мелкій омутъ матеріальныхъ потребностей” [6, с.64]. Таким чином, протиставляючи дві народності, автор підкреслює характерні особливості українців, наділяючи їх високою мірою духовності.

Антеїзм української філософії був закономірним моментом вираження пануючих соціально-культурних тенденцій розвитку. Для пояснення сутності “селянської”, “антеїстичної” культури буде доцільним зробити невеликий історичний екскурс. Так, до XVII – першої половини XVIII століття міста Наддніпрянщини і Слобожанщини були органічно пов’язані із сільською місцевістю й козацькими хуторами. Міста стають адміністративно-культурними центрами колонізації українського населення. При цьому український капітал формується все-таки в сільському господарстві, у переробних галузях, у легкій промисловості. Українська класична література змальовує місто як чужий, ворожий світ, куди потрапляє селянин. Є.Маланюк пише про традиційне для української літератури ставлення до міста, як до “кубла презирства і голоти”. Тобто село для української

культури, а зокрема філософії, було засадничим. Але це в ніякому разі не слід розуміти як ознаку “меншовартості” українського народу, а лише як особливу, притаманну їй форму організації суспільних зв’язків, що була єдиним способом збереження залишків духовності в умовах імперської політики Росії та Австро-Угорщини.

Отже, антеїзм, будучи особливістю української філософії, надав їй суто народного, природно “горизонтального” характеру. Це виразилось у тому, що основами антеїзму, як відзначалося вище, є саме селянська, не “інтелігентська” культура. Тобто цим підкреслюється дійсно народний характер української філософії. “Хутір”, давши основи для поглядів багатьох мислителів, тим самим виконав роль каталізатора духовного пробудження української еліти й забезпечив часову спадковість духовних форм освоєння дійсності в ментальній її формі.

Таким чином, можемо зробити висновок, що ментальні особливості філософської думки епохи романтизму були засадничими та основоположними факторами при формуванні загального обличчя нації. Національна українська ідея безпосередньо пов’язана з такою рисою як антеїзм, що втілює в собі повагу до рідної природи та землі. Саме цей емоційний компонент відіграє важливу роль під час характеристики українського народу, набуваючи тим самим якості “стержня” всієї української філософії, історії, культури. Характерні риси ментальності формують специфічність, унікальність української філософії, створюючи тим самим окрему світоглядно-національну її парадигму.

1. Бучинський Д. Християнсько-філософська думка Т. Г. Шевченка / Д. Бучинський. – Лондон ; Мадрид, 1962. – 256 с.
2. Грабовський С. Українська людина та українське буття : до проблеми методології філософського розмислу / С. Грабовський // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 116–145.
3. Гулига А. Шеллинг / А. Гулига. – М. : [б. и.], 1982. – 234 с.
4. Дем’яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців / В. Дем’яненко // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 93–99.
5. Забужко О. Українство як філософська проблема на сучасному етапі / Оксана Забужко // Слово і час. – 1992. – № 8. – С. 29–35.
6. Костомаров М. Дві руські народності / М. Костомаров // Твори : в 2-х т. – К. : [б. и.], 1967. – Т. 2. – 255 с.
7. Куліш П. О. Хто такий хуторянин. Листи з хутора. Лист 5 / П. О. Куліш // Куліш П. О. Твори : у 2 т. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 2. – 653 с.
8. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О. Кульчицький // Енциклопедія українознавства : в 2 т. / [під ред. В. Кубійовича і З. Кузеля]. (II). – Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – 718 с.
9. Михальченко М. Україна доби межичасся : блиск та убозтво куртизанів / М. Михальченко, З. Самчук. – Дрогобич : [б. в.], 1998. – 293 с.
10. Хамітов Н. Історія філософії : проблема людини та її меж / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова. – К. : [б. в.], 2000. – 271 с.
11. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Мюнхен : [б. в.], 1983. – 175 с.

Modern life of Ukrainian nation is deeply engrained in the spiritual world of national the pas, in traditions, history. In the context of said philosophical reflection above the historical and philosophical ideas of Ukrainian romanticism meaningful and actual just in the plan of recreation of those substantial pages of our pas, which are related to the concept “mentality”. Exactly within the framework of Ukrainian romanticism first ripened and was formed to the idea of national creation of the state, Ukrainian idea as fundamental ambush of this process, idea of nationality.

Key words: time of romanticism, mentality, antheism, lyricism, emotionality, national idea.